

ФІЛОСОФСЬКЕ ПІДГРУНТЯ ДИДАКТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ

П. КАПТЕРЄВА

На основі аналізу антропологічних поглядів в історії філософської думки визначаються основні сутнісні ознаки людської природи, які впливають на організацію навчання. Дидактична концепція П. Каптерєва розглядається з позиції антропологічних принципів: цілісності, розвитку й саморозвитку учня, природовідповідності, духовності та культуровідповідності.

Ключові слова: антропологія, педагогічний процес, автономність педагогічного процесу, свобода суб'єктів навчання, саморозвиток учня, вдосконалення, педагогічний ідеал.

На основе анализа антропологических взглядов в истории философии определяются существенные признаки человеческой природы, которые влияют на организацию обучения. Дидактическая концепция П. Каптерева рассматривается с позиции антропологических принципов: целостности, развития и саморазвития ученика, природосообразности, духовности и культуросообразности.

Ключевые слова: антропология, педагогический процесс, автономность педагогического процесса, свобода субъектов обучения, саморазвитие ученика, совершенствование, педагогический идеал.

The essential aspects of a human nature are defined on the basis of philosophical history anthropological views, which influenced a lot on an educational arrangement. P. Kapterev's didactic conception scrutinized closely by the anthropological maxims: integrity of student's development and self-development, spirituality and natural conformity.

Key words: anthropology, pedagogical process, autonomy of a pedagogical process, freedom of an educational proprietor, self-development of a student, improvement, pedagogical ideal.

Постановка проблеми. Сучасна освіта потребує пошуку цінностей, на основі яких могли б бути визначені виховні цілі й розроблені теорії навчання, здатні подолати кризові процеси сьогодення. Відповіді на сучасні актуальні питання потребують об'єктивної оцінки історичних реалій, вдумливого осмислення минулого, неупередженого вивчення історичних коренів ідей і концепцій.

Вагомий внесок у розробці наукової дидактики 2 пол. XIX – поч. XX століття належить П.Ф. Каптереву. Наукова спадщина вченого надзвичайно різноманітна та значна за обсягом. Найбільш ґрунтовні праці: «Педагогічна психологія» (1877, 1883, 1914 роки видання), «Дидактичні нариси» (1885, 1915pp.), «Педагогічний процес» (1904, 1914 pp.).

Аналіз актуальних досліджень. Основні положення педагогічної теорії вченого проаналізовані в працях російських дослідників І. Андрєєвої, С. Єгорова, А. Гольдіної, П. Лебедєва, О. Міщенко, З. Тамбієвої, Ж. Філіпової та ін.

Так, Т. Філановська досліджувала культурно-антропологічні основи сімейного виховання в педагогіці П. Каптерева. Б. Анаєвим і Г. Махмутовим проведено аналіз психологічних поглядів вченого. Т. Петруніна розглядає основні умови, фактори й способи формування особистості в педагогічній системі П. Каптерева, Л. Заварзіна провела цілісний ґрунтовний аналіз педагогічної системи видатного науковця.

Однак в Україні відсутні ґрунтовні роботи з вивчення педагогічної теорії П. Каптерева. Прагнення повернути в українську педагогіку прогресивні ідеї вченого й зумовило тему даної статті. Аналіз основних засад дидактичної концепції П. Каптерева з позиції антропології є **метою нашої статті**.

Виклад основного матеріалу. В основі будь-якої педагогічної теорії закладено певні твердження про природу людини, її індивідуальне й суспільне пізнання, що свідчить про важливість антропологічної складової.

Питання про необхідність антропологічного обґрунтування буття було сформульовано у глибокій давнині і сходиться, на думку П. Гуревича, до надр релігійних вірувань [1].

Центральними проблемами усіх релігій є створення людини, її одухотворення, взаємодія душі й тіла, процес пізнання себе і Бога, виникнення людського роду від прабатьків [1].

Основні релігійні міфи про рай, ангела-спокусника й гріхопадіння людей, порятунок через смерть і воскресіння Боголюдини демонструють антропоцентризм християнської релігії, яка вважає людину найдосконалішим

творінням Бога, вінцем Божої любові й благодаті. У процесі земного життя людина намагається досягнути своєї сутності, досягти досконалості, здійснюючи низку життєвих виборів між гріхом і добропорядністю.

Аналіз релігійного бачення людини дає змогу виділити певні аспекти розуміння людської природи:

- сутність людини і її складові;
- взаємозв'язок душі й тіла;
- міра свободи людини у виборі життєвого шляху;
- процес духовного пошуку й прагнення досягти духовного ідеалу та ін.

Ці питання знайшли відображення й наукове розв'язання в історії філософії. Аналіз поглядів філософів щодо сутності людини, її природи дозволив виділити наступні підходи.

Антропологічні уявлення античності. Аристотель, Анахарсіс Скіфський, Сократ, Протагор центральною проблемою філософії вважають проблему людини. Дослідження цих мислителів спрямовані на розкриття людської природи, її гносеологічної, морально-духовної сутності. Знання людини про саму себе, про свої вчинки, про мету й планування своєї діяльності, про добро і зло, про прекрасне і потворне – найголовніші знання. Головним проявом людської сутності мислителями вважається процес самопізнання й самовдосконалення з метою досягнення вершин духовного життя і шляхетності духу.

Схоластичний підхід. Августин, Бонавентура, Р. Мартсон, Д. Скот уважали, що людина – тілесно-духовна істота, здатна пізнавати навколишній світ і внутрішні стани за допомогою інтроспекції, процесу, що ґрунтується на внутрішньому самоспогляданні, без реалізації зовнішніх відчуттів.

Провідну роль у духовній природі людини, на думку схоластів, відіграє воля, яка являє собою волю Господа. Процес самопізнання й самовдосконалення пов'язаний із розумінням Божої мудрості. Таким чином, представниками цього напрямку зменшувалося значення активності людини в процесі особистісного розвитку, головним завданням якого було осягання Божої істини.

Гуманістичний підхід. Дж. Манетті, Дж. Мірандолла, Е. Роттердамський, Ж.-Ж. Руссо, К. Транквіліон-Ставровецький представляли людину творцем власного Я. Її життєве кредо визначалося як прагнення пізнавати і діяти.

Філософи-гуманісти відкидають ідею детермінізму, підкреслюючи абсолютну свободу людини, яка є результатом власних зусиль. Така увага до особистості породжує потребу врахування індивідуальних та вікових особливостей і інтересів у процесі розвитку. Так, Е. Роттердамський у праці «Про виховання дітей» зауважує «Врожай дитинства, або весни, – квіти, ласкава трава, що лагідно посміхається і радісно зеленіє, поки дорослість, осінь, стиглими плодами не переповнить ниву. Як безглуздо шукати весною стигле гроно винограду, восени – розу, так наставнику треба уважно слідкувати, що кожному віку відповідає» [5, с.287].

Філософська концепція Ж.-Ж. Руссо сприяла розробці програми формування особистості на основі гуманізму, глибокої поваги до природи людини, її свободи, визнаючи самовдосконалення найважливішим видом діяльності.

Кардиоцентризм. Поділяючи погляди гуманістів щодо свободи волі особистості та її творчості, Г. Сковорода, П. Юркевич уявляли людину мікрокосмом, що складається з видимої тілесної й невидимої духовної сутності (серця). Справжня людина – це її внутрішній світ з волею, розумом, почуттями, прагненнями, природними здібностями, які приносять задоволення і щастя, коли збігаються із відповідною формою практичної діяльності, «сродною працею» (Г. Сковорода). Сенс життя – творча діяльність. Самопізнання – спосіб відчутти свою Божественну сутність невидимого духовного світу. Це рух людини до вищої істини від чуттєвого сприймання зовнішнього світу. Отже, кардиоцентристи у своїй філософії розкрили сутнісні особливості людини: духовність, самопізнання, прагнення самовдосконалення, щастя від діяльності, яка узгоджена з природними нахилами й бажаннями. Однак філософи розглядають індивідуальність, акцентуючи увагу на її самоаналізі, самопізнанні, і недостатньо уваги приділяють впливу соціального фактору на розвиток людини.

Матеріалістичний підхід. В. Белінський, М. Добролюбов, Д. Писарєв, М. Чернишевський визначали принцип цілісності та детермінізму у вивченні людини. Мислителі намагалися виявити причини усіх матеріальних і моральних явищ, що складають природу людини. Визначали необхідність наукового вивчення будь-яких проявів поведінки.

Величезне значення у своїх ученнях науковці відводили ролі соціального фактору в становленні людини. Вони вважали, що суспільство повинно бути зацікавлене в самореалізації кожної окремої особистості, в розкритті її фізичних і духовних сил. Сенс життя людини філософи вбачали в служінні суспільним інтересам.

Таким чином, матеріалісти розуміли особистість як єдність духовної та біологічної сутності. Домінуючим у вдосконаленні й розвитку людини визначали соціальний фактор.

Раціоналістичний підхід. Р. Декарт, Д. Локк, Б. Спіноза, вважали людину найдосконалішим творінням. Вона має духовно-тілесну сутність і є частиною природи, тому підпорядковується її законам і може досліджуватися природними методами. Основна мета досліджень полягає у з'ясуванні причин поведінки.

Аналіз філософських праць вчених дає можливість з позиції філософського матеріалізму обґрунтувати цілісність психофізіологічної природи людини, що дозволило Д. Локку висунути ідею цілісного розвитку: фізичного, розумового й морального; теоретично обґрунтувати принцип детермінізму, цілісності людської природи; ролі практики в науковому пізнанні; довести значення індивідуально-типологічних особливостей особистості в процесі розвитку.

Вітчизняні філософи Д. Анічков, Я. Козельський, О. Кантемір, К. Сакович, О. Радіщев зауважують, що людина не має меж власної досконалості й постійно прагне «вищих» станів, найбільш досконалих і справедливих форм людського співіснування, які повинні не тільки стримувати «природне єство», а й дозволяти вільно реалізовувати себе, розвиватися, вдосконалюватися. Досягти цього можна, пізнаючи зовнішній світ і сутність людського буття.

Феноменалізм. Людина для І. Канта – двоєдина істота, яка належить і до

світу природи, в якому підпорядковується природній необхідності, і до світу свободи, де морально самовизначається, виконує свій обов'язок – виховує себе й своїх нащадків. Над іншими живими істотами й над світом людину підіймає самосвідомість. Вища пізнавальна здібність людини – здатність самостійно регулювати свою поведінку і встановлювати правила.

Філософія життя. В. Дільтей, С. К'єркегор, Ф. Ніцше, А. Шопенгауер вивчають реальну людину, сповнену пристрастей, страждань, бажання діяти. Вона втратила відчуття справжнього життя: почала діяти, керована цілями, а не інстинктами, перейшла від общинної форми до суспільної, від «органічного» світосприйняття до механічного, мислить поняттями, а не символами. Отже, втрачено усвідомлення божественного космічного змісту буття.

Для екзистенціалістів людина не піддається послідовному, систематичному аналізу. Осягнути власну сутність і сутність буття можна тільки ціною величезних страждань. Справжнє страждання породжує істинне знання, вважає С. К'єркегор [5]. Стикаючись із складними випробуваннями й смертю, людина пізнає власну сутність – свободу. Вона є тим підґрунтям, на основі якого виникають різноманітні прояви самості.

Отже, основним у представників цієї школи є визначення домінування духовної сутності, автономного цілісного внутрішнього світу, всередині якого особистість може зберегти своє «Я». Пошуки себе – сенс існування людини. Мислителі філософії життя намагалися сформулювати цілісні знання про людину, сутністю якої є її система цінностей і переконань, що складають основу індивідуальності. Представники цієї школи применшують значення соціально-культурного фактору розвитку людини, вважаючи її самодостатньою, такою, що переживає унікальність свого буття.

Релігійно-ідеалістична філософія Л. Лопатін, В. Розанов, В. Соловйов визначали загально-суспільну (життя заради суспільства) і духовно-особистісну (глибинне розуміння сенсу життя, свого життєвого призначення, щастя) складові природи людини. Найважливішою філософи вважали духовну сутність, яка виявляє себе в самоздійсненні. Самовдосконалення відбувається в процесі творчої діяльності, яка пов'язується з ідеєю безсмертя душі: вічний

процес, який не припиняється. Він повинен орієнтуватися на вищі духовні цінності, представлені в релігії. Стверджуючи вічне життя, філософи визнавали можливість духовного існування й вдосконалення.

На думку В. Розанова, глибинні духовні прагнення людини можуть бути зведені до пошуків істини; збереження для себе свободи; досягнення добра.

Істина, добро і свобода – найголовніші ідеали. Гармонія совісті з цими цінностями складають ядро духовності людини [4]. На думку філософів цього напрямку, саме справедливість, обов'язок, краса, істина – природні ідеали, досягнення яких стимулює процес власного розвитку та вдосконалення.

В. Соловйов наголошував, що духовне перетворення – наслідок самостійної свідомої діяльності самої людини. Релігія ж надає духовну допомогу.

Поділяючи думку Ф. Достоєвського та Л. Толстого, сенс людського буття філософ убачав у реалізації морального потенціалу, глибинних духовних потреб і цілей, внаслідок чого людина наближається до вищого ідеалу – Бога. Ідея боголюдини, боголюдства на основах свободи і загального добра – вищий ідеал розвитку людства для В. Соловйова.

Не ідеалізуючи вчення представників цього напрямку, слід відзначити значний внесок філософів у розуміння сутності духовного життя та виділенні істинних моральних цінностей і ідеалів, які спрямовують процес вдосконалення людини.

Отже, аналіз антропологічних поглядів філософів Д. Локка, Л. Лопатіна, М. Пальмірі, В. Розанова, Е. Роттердамського, К. Саровського, Г. Сковороди, Сократа, В. Соловйова, П. Юркевича та інших дає можливість зробити висновок, що людина у філософії є духовно-тілесною сутністю, тісно пов'язаною зі світом природи, але відрізняється самоусвідомленням, здатністю рефлексувати.

Прагнення людини до активного впливу на навколишній світ, здатність творчо діяти, а також її свобода й необмежені можливості щодо самоствердження та самовдосконалення є сутністю людської природи.

Ґрунтуючись на проведеному аналізі історії формування антропологічної

думки, а також на працях сучасних дослідників Б. Бім-Бада, І. Ірхіної, С. Сегеди можна виділити такі основні антропологічні принципи [1; 2]:

- цілісність особистості, що виявляється у визнанні єдності психологічних, біологічних та соціально-культурних особливостей людини;
- розвиток і саморозвиток як основа становлення особистості в процесі засвоєння соціально-культурного досвіду;
- природовідповідність – врахування вікових та індивідуально-типологічних властивостей людини в процесі її розвитку й вдосконалення;
- духовність – спрямованість процесу вдосконалення особистості на формування й розвиток духовно-моральних цінностей;
- активність – специфічне ставлення людини до навколишнього світу, що обумовлює її бажання творчої діяльності;
- культуротворчість – активність людини, спрямована на засвоєння багатства культури та її примноження.

Виділені принципи допоможуть зробити ґрунтовний аналіз дидактичної системи П. Каптерєва з позиції антропології.

Домінантою дидактичної концепції вченого є об'єктивний процес саморозвитку учня. Сутність людини розуміється ним як єдність біологічних, статево-вікових, спадкових і соціально-культурних складових, які повинні вразовуватися й коригуватися в процесі цілеспрямованого педагогічного впливу.

Отже, П. Каптерєв трактує людську природу як цілісний організм, що саморозвивається, підносячи свої позитивні якості і долаючи негативні за допомогою педагога.

Процес удосконалення здійснюється в педагогічному процесі, який П. Каптерєв розглядає як основне оригінальне системоутворююче поняття. «...педагогічний процес – всебічне вдосконалення особистості на основі її органічного саморозвитку і з врахуванням її сил, відповідно до соціального ідеалу» [3, с.179]. Учений наголошував, що це самобутній і творчий процес, породжений потребами самої особистості. Основою його є самодіяльність.

Антропологізм дидактики П. Каптерєва виявляється в розумінні цілісності

природи людини, її прагнення до саморозвитку й активності, спрямованої на вдосконалення.

Глибоке знання фізіології і психології дитячого віку допомагають розкрити потенціал учня, створити сприятливі умови для його вдосконалення й саморозвитку. Тому П. Каптерєв, спираючись на дослідження П. Лесгафта, К. Ушинського, розкриває:

- особливості нервової системи дітей (на думку педагога нервова сітка густо вкриває тіло дитини внаслідок чого виникає вразливість, пристрасність, нетерпимість і нескінченна кількість бажань) [3, с.166];

- особливості статевого розвитку та статево-рольові особливості хлопчиків і дівчаток, які пояснюють їх поведінку у період статевого дозрівання, часті зміни настрою, особливості мислення та ін.;

- специфіка різних вікових періодів;

- причини різноманітних патологій організму;

- спадковість, особливості людської природи, соціо-культурні впливи як фактори розвитку.

Якщо в основу педагогічного процесу покладено ідею саморозвитку, то знання цих особливостей є обов'язковими для допомоги людині подолати власні недоліки та вдосконалюватися. У процесі вдосконалення П. Каптерєв визначає «негативний бік» (усунення перешкод, що заважають природному розвитку), «позитивний бік» (сприяння розвитку наявних здібностей), «вдосконалення у вузькому значенні» (викорінення недоліків та формування цінних властивостей) [3, с.168]. Оцінки, розставлені вченим, свідчать про антропологічну спрямованість його поглядів: сприяння саморозвитку й самовдосконаленню особистості, допомога їй стати кращою. У цьому П. Каптерєв поділяє думку гуманістів епохи Відродження, Г. Сковороди, Ж.-Ж. Руссо, які вважали основною задачею виховання створення умов для саморозвитку людини та допомога їй в цьому.

Антропологічний принцип духовності – спрямованість розвитку на формування духовно-моральних цінностей – розкривається в прагненні вченого гармонізувати фізичне й духовне в людині, надаючи пріоритет формуванню

духовно-моральних якостей. Наслідуючи традиції Сократа, І. Канта, П. Юркевича, П. Каптерєв уважає моральне виховання найважливішим елементом гармонійного розвитку. «Бажана гармонія встановлюється за допомогою морального елементу: він дає музику, тобто тон усьому розвитку, все об'єднує... усе інше повинно підпорядковуватися цій меті» [3, с.176].

Учений скептично ставиться до думок своїх попередників Г. Лейбніца, Д. Локка щодо перебільшення можливостей виховання у зміні людини. Як відмінний знавець психології, П. Каптерєв не принижує значення спадкових факторів, але великого значення надає і соціокультурним. «Вплив суспільства на побудову і діяльність особистості величезний. Без мови, без релігії, без суспільно-державного побуту, без моральності – що таке особистість?» [3, с.179]. Вони впливають на виховний процес, визначаючи його результативність. Учений високо цінував роль культури (народна мова, релігія, традиції), у зміні й покращенні людської природи, що свідчить про реалізацію антропологічного принципу культуротворчості.

Найповніше роль соціокультурного фактору проступає у вченні П. Каптерєва про педагогічний ідеал [3]. Педагог глибоко аналізує національні, політичні, духовні особливості тогочасного суспільства. На відміну від К. Ушинського, який обґрунтував принцип народності в педагогічній науці і вважав його основоположним у визначенні цілей та ідеалів виховання, П. Каптерєв надає пріоритет загальнолюдським цінностям, вбачаючи в людях значно більше спільних якостей, ніж тих, що їх роз'єднують. Самобутність, різних народів є, але вона не повинна домінувати, на думку вченого, у визначенні ідеалів удосконалення «Однобічність народності, її недоліки можна зрозуміти, можна боротися з ними, можна бути вище за народність, але вище людства бути не можна, зверх людей не існує» [3, с.192]. Вперше для XIX століття вчений сформулював ідею полікультурності «...національності, разом взяті, дають повноту і життя, і науки, і мистецтва, і релігії» [3, с.193].

Педагогічний ідеал, на думку вченого, повинен увійти у свідомість людини, бути близький і зрозумілий кожному, тому містить такі складові:

особистісну, національну, загальнолюдську. Вони дозволяють ученому визначити громадянську й суспільну спрямованість особистості, повагу до себе та інших людей, а також самодіяльність і ініціативність як основний ідеал, що спрямовує процес удосконалення. Пріоритетність інтересів людини у визначенні педагогічного ідеалу демонструє антропологічну позицію вченого.

Таким чином, дослідження дидактичної концепції П. Каптерєва в контексті антропологічних поглядів філософів дозволяє зробити такі висновки:

□ антропологія як визнання вченим цілісності психофізіологічної природи людини, її саморозвитку й вдосконалення, принципів активності, духовності та культуротворчості є методологічною основою наукової теорії П. Каптерєва;

□ процес саморозвитку й вдосконалення стає ефективнішим при грамотній допомозі вчителя, який повинен глибоко знати психофізіологічні та вікові особливості вихованців;

□ автономний педагогічний процес має свої об'єктивні закони розвитку й характеризується складною системою взаємодії соціокультурних і біологічних факторів розвитку.

Література:

1. Гуревич П. С. Философская антропология / Павел Семенович Гуревич. – М., 1997. – 236 с.
2. Ирхина И. В. Дидактическая система учителя: концепция и технология развития
3. И.В. Ирхина. – Белгород: Изд-во БелГУ., 2005. – 216 с.
4. Каптерев П. Ф. Избранные педагогические сочинения / Петр Федорович Каптерев; под ред. А. М. Арсеньева. – М.: Педагогика, 1982. – 704 с.
5. Розанов В. В. Цель человеческой жизни // Смысл жизни в русской философии А.Ф. Замалева. – СПб: Наука, 1995. – С. 165 – 220.
6. Роттердамский Эразм. О воспитании детей. // Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи возрождения о формировании личности (XIV – XVII века). Учебн. пособие по педагогической антропологии / Н. В. Ревякина, О. Ф. Кудрявцев. – М.: УРАО, 1999. – С. 247 – 302.